

QARAQALPAQ FOLKLORTANÍWÍNDÁ TOLǴAWLARDÍŇ IZERTLENIW MÁSELESİ

Shaxiyda Ibadullayeva

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti magistrantı

Hárqanday xalıqtıń ádebiyatı dáslep awızeki formada payda bolıwı hám tarqalıwı bárshemizge belgili. Qaraqalpaq xalqı, mine, usınday folklorlıq miyraslarǵa bay. Solardıń bir túri – tolǵawlar. «Tolǵaw – bul xalıqtıń basıp óteken jolı, tariyxıy ómiri. Bunda xalıqtıń dárti, mádeniy jolı saqlanǵan⁵», - degen edi ilimpaz Kamal Mámбетov.

Tolǵaw janrı qaraqalpaq ádebiyattanıwında N.Dáwqaraev, Q.Ayımбетov, O.Kojurov, Q.Maqssetov, K.Mámбетovlardıń miynetlerinde sóz etilgen⁶.

N.Dáwqaraev «Shıǵarmalarınıń tolıq jıynaǵı» II tomınıń «Qaraqalpaq awız ádebiyatı hám onıń aytıwshıları» bóliminde tolǵawlardı atqarıwshılar jırawlar haqqında bılay delingen: Qaraqalpaq tilinde awız ádebiyatın, ásirese batırлық jırlardı aytıwshılardıń eń baslısı – jıraw dep ataladı. Jıraw – jır degen sózden shıqqan. Jır – epos degen mánini bildiredi. Jıraw tek qobız menen aytadı. Qobızdıń qurılısı, jırawdıń aytıw texnikası, namasına hám tariyxıy dereklerge qaraǵanda oǵada erte zamanlardan baslap kiyatırǵan qural ekeni belgili. Jırawdıń ózine ılayıq naması bar. Bul namanıń túrleri kóp emes. Bular kóbinese tolǵaw túrinde aytiladı⁷. Shınında da, jıraw namasın tıńlasaq ta yamasa onıń atqarıwındaǵı qanday da bur dástan yamasa tolǵaw tekstin tıńlasaq ta, onda bir muń, qayǵını sezinemiz. Baqsılar yoshlı qosıqlardı da atqaradı, al jırawlar kóbinese adamdı oylandıratuǵın hám kewil-keypine tásir jasaytuǵın dóretpelerdi jırlaydı. Sonday-aq, baqsılar óz hawazın imkaniyatı barınsha paydalansa, jırawlar tamaǵın biraz qırıńqırıp, qarlıqqan dawıs penen tolǵaydı.

K.Mámбетov «Qaraqalpaq tolǵawları» miynetinde qaraqalpaq terme hám tolǵawları haqqında túsinik berip, bul eki janrdıń ayırmashılıqlarına bılayınsha toqtap ótedi:

«Tolǵaw sózi «tolǵanıw» sózinen alınǵan. Usı pikirdiń ózinen-aq málim bolıp turıptı. Demek bul sóz adam kewlindegi dárt, júrekti jarıp shıqqan debdiw⁸». Shınında da, tolǵaw sózine lingvistikalıq jaqtan analiz jasaytuǵın bolsaq, onı shártli túrde morfemikalıq bóleklerge ajıratamız. Sózdiń túbiri tolǵa buyırq mánili feyili, oǵan háreket atı feyiliniń -w qosımtası jalǵanıwı arqalı is-háreket ataması mánisine ótip, substantivlesedi, yaǵnıy atlıqlasadı. Hárbir adam qanday da bir psixologiyalıq zorıǵıw nátiyjesinde tolǵanadı. Tolǵaw janrı usınday insannıń kewil-keshirmeleri negizinde payda bolıp kórkem xalıq awızeki ádebiyatı úlgisine aylanǵanı sózsiz. Sebebi onda tek ǵana jeke adam qayǵısı emes, pútkil el basınan ótken jaǵdayǵa degen qatnas

⁵ Мәмбетов К. Қарақалпақ толғаулары. – Нөкис: «Билим», 1995, 8-б.

⁶ Дәуқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. Т. 2. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977. – 356 б.; Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977. – 224 б.; Халық даналығы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1988. – 492 б.; Мақсетов Қ. Қарақалпақ фольклористикасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1989.–336 б.; Қарақалпақ халық қосықлары (Баспаға таярлаған Ә.Тәжимураев). – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1965. – 398 б.; Қожықбаев Ә. Тарихый қосықлар. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1980. – 56 б.

⁷ Дәуқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. Т. 2. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977, 99-б.

⁸ Мәмбетов К. Қарақалпақ толғаулары. – Нөкис: «Билим», 1995, 3-б.

баянlanadı. Folklorlıq shıǵarmalarǵa ulıwma xalıqlıq kózqaras tán bolıp keletuǵınlıǵı sebepli, tolǵawlarda da bul nárse bassılıqqa alınadı.

Ilimpaz termeni tolǵawdıń bir túri sıpatında qaraydı: «Terme(terip aytıw) yaki bolmasa sóz uyqaslıǵın seske boysındırıw⁹». Terme sóziniń túbiri ter feyili, oǵan -me qosımtası jalǵanıwı nátiyjesinde feyilden atlıq jasalǵan, xalıq arasınan terip alınǵan danalıq sózler desek asıra aytqan bolmaymız. Óytkeni bul janrda didaktikalıq oy-pikirler jetekshilik etedi, uyqası naqıl-maqallardı esletedi.

K.Mámбетov terme hám tolǵawlardıń parqın uyqası tiykarında ajıratıp beredi: «Terme tolǵawǵa qaraǵanda sózdiń jelisine berilińkirep ketedi. Tolǵawda sóz jelisinen kóre pikir ústem keledi. Sonıń ushın geyde qarlasqan uyqaslardı bólip, ayılajaq pikirdiń anıqlaması berilip baradı¹⁰»

Ilimpaz bul miynetinde tolǵaw janrın tómendegishe túrlerge ajıratqan:

1. Ulıwma tolǵawlar. Bul baǵdarda eń áyyemgi dáwirden baslap tap usı kúнге shekemgi xalıq damalıǵınıń úlgeri tolǵawlarǵa kóshken. Bulardı xalıq didaktikalıq taǵlıymatlarınıń negizi, úgit-násiyat jırları dep qarasa boladı.

2. Tariyxıy tolǵawlar. Bul xalıq basınan ótken tariyxıy waqıyalar, sol waqıyalarǵa bolǵan xalıqtıń kózqarasların óz ishine aladı. Bul tolǵawlardıń da avtorı saqlanbaǵan. Xalıq awzınan jazıp alınǵan.

3. Avtorı saqlanǵan tolǵawlar. Bul qádimgi biziń Soppaslı Sıpıra jıraw, Asan qayǵı, Dospanbet, Múynet jıraw, Jiyen jırawdan qalǵan miyraslar sıpatında úyrenip júrgen tolǵawlarımız¹¹.

Sunday-aq, bul miynette tolǵawlardıń atqarıwshıları bolǵan jıraw-shayırlardan: Soppaslı Sıpıra jıraw, Asan qayǵı, Dospanbet, Múynet hám Jiyen jırawlar haqqında keń maǵlıwmatlar berilip, bul jırawlardıń tolǵawlarına kórkem analiz jasalǵan. Avtor: «Tek bir ǵana tolǵaw janrınıń bes ásir ústemligin kórip hayran qalasań. Demek, tolǵaw janrı ápiwayı janr emes. Ol derlik qaraqalpaq ádebiyatınıń erte dáwirleriniń hámмесin iyeleydi¹²», – degen juwmaq shıǵaradı.

«Noǵay tolǵawları» miynetinde Noǵay xalqınıń tolǵawları Qaraqalpaqstan xalıq shayırları I.Yusupov tárepinen awdarma islengen. Bul kitapta tolǵawlar menen birge dástanlardaǵı qaharmanlardıń qıynalǵan waqtındaǵı monologları(«Aysıldıń ulı Ámet batır», «Shora batır», «Boz jigit» jırlarınan), dástúr jırları(«Besik jırı», «Uzatılajaq qızdıń zarı»(sıńsıw), «Qız keltiriw»(hájjar), bozlawlar(joqlawlar: «Jigit álgendegi bozlaw», «Qız joqlaw», «Kelinshektiń bozlawı»), shıńlar(noǵay jaslarınıń aytıslı nama qosıqları), kúndelikli turmıs qosıqları hám ashıqlıq qosıqlarınıń da awdarması berilgen¹³.

Á.Tajimuratovtıń «Qaraqalpaq xalıq qosıqları» miynetinde qaraqalpaq terme hám tolǵawları qaraqalpaq xalıq qosıqları menen birge berilgen.Kitapta «Ormambet biy ólgende» tariyxıy tolǵawı hám termelerdiń tekstleri járiyalanǵan. Bul miynette

⁹ Мәмбетов К. Қарақалпақ толғаулары. – Нөкіс: «Билим», 1995, 5-6-б.б.

¹⁰ Мәмбетов К. Қарақалпақ толғаулары. – Нөкіс: «Билим», 1995, 6-б.

¹¹ Мәмбетов К. Қарақалпақ толғаулары. – Нөкіс: «Билим», 1995, 5-6-б.б.

¹² Мәмбетов К. Қарақалпақ толғаулары. – Нөкіс: «Билим», 1995, 5-б.

¹³ Ноғай толғаулары. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1975.

xalıq qosıqları tematikalıq jaqtan klassifikaciyalanğan hám oğan tolǵawlar hám termeler bir túr sıpatında kirgizilgen¹⁴.

Á.Qojıqbaevtıń «Tariyxıy qosıqlar» dep atalğan miynetinde tariyxıy qosıqlar menen birge tariyxıy tolǵawlardı salıqtıradı. Ilimpaz «Ormambet biy ólgende» tolǵawın tolıq hám keń kólemde analizlegen, ondaǵı tariyxıylıqtı ashıp bergen. Tolǵawlardıń qaraqalapaq xalıq tariyxıy qosıqlarınan ayırmashılıqların anıqlaǵan: Tariyxıy jır dep esaplangan terme-tolǵawlardıń da ózine tán ózgeshelikleri bar.

Toy-jıyınlarda jıraw, baqsılarımız óziniń aytıp júrgen dástanlarına birden túsip ketpesten, dáslep didaktikalıq xarakterdegi terme-tolǵawlardı aytıp kópshiliktiń tańlawı boyınsha dástanlardıń birewin aytıwǵa ótedi. Dástanǵa túsken she terme-tolǵawlar aytıp beredi, Tariyxıy tolǵawlardıń kompoziciyalıq qurılısı bolıp, tariyxıy waqıyalar menen tariyxıy bolǵan adamlar táriyplenedi. Didaktikalıq hám tariyxıy termeler gileń naqıl-maqaldan ibarat bolıp, eki predmetti bir-birine salıstırıp, turmıslıq násiyatlıq sheshimlerdi beredi, kólemi tolǵawlarǵa qaraǵanda kútá qısqa boladı. Al, tolǵawlar bolsa, kólemi hám kompoziciyalıq qurılısı jaǵınan da ózgeshe, kólemi kóbirek bolıp, tariyxıy adamlardıń, tariyxıy waqıyalardıń, orınlardıń bazasında qurıladı. Turmıslıq sorawlar qoyıp, sol sorawlardıń dógeregin de waqıyalar, xalıqlıq sheshimler aytılıp otıradı¹⁵.

Sońǵı jıllardaǵı izertlew jumıslarınan E.Qanaatovtıń «Qaraqalpaq xalıq tariyxıy qosıqları» miynetin mısıl etip keltirsek boladı. Bunda xalıq qosıqlarınıń bir túri bolǵan tariyxıy qosıqlar: 1) Altın Orda – Noǵaylı dáwiri qosıqları; 2) Túrktan dáwiri qosıqları; 3) Jańadarya dáwiri qosıqları; 4) Aralboyına qayta aylanıp keliw dáwiri qosıqları sıyaqlı tematikalıq túrlerge ajratılǵan. «Noǵaylı dáwirine tiyisli folklorlıq poeziya úlgeriniń kópshiligi bizge tiykarınan tolǵaw túrinde jetip kelgen. Sonlıqtan, tolǵawlardı jumısımızdıń obyektı sıpatında almadıq», – dep túsindirme berilgen¹⁶. Demek, bunnan kórinip tuǵanınday, qaraqalpaq folklorındaǵı tolǵawlardı, sonıń ishinde tariyxıy tolǵawlardı óz aldına izertlew obyektı sıpatı hár tárepleme úyreniw, ondaǵı tariyxıy haqıyqatlıqtı ashıp beriw búgingi qaraqalpaq folklortanıw iliminiń aktual máselelerinen biri esaplanadı.

Qaraqalpaq folklorında tariyxıy tolǵawlar kóplep ushırasadı. Olardıń arasında avtorı belgili hám belgisizleri de bar. Bul óz aldına bólip hám de dáwirlestirip, tekstlerin, olarda keltirilgen geografıyalıq atamalar hám tariyxıy shaxslar atların: patshalardıń, tariyxıy maǵlıwmatlar menen salıstırıp izertlew tiyis. Sebebi K.Mámбетovtıń aytqanınday: «Adam júregin terbetetuǵın kól-kósir poeziya. Tolǵaw – xalıqtıń tariyxıy ómiri. Bunı anıq seziw ushın xalıq tolǵawların úyreniwimiz kerek¹⁷».

¹⁴ Тажимуратов Ә. Қарақалпақ халық қосықтары. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1965.

¹⁵ Қожықбаев Ә. Тарихий қосықтар. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1980.

¹⁶ Қанаатов Е. Қарақалпақ халық тарихий қосықтары. – Нөкіс, 2021.

¹⁷ Мәмбетов К. Қарақалпақ толғаулары. – Нөкіс: «Билим», 1995, 5-б.